

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 87^e jaargang • augustus 2014 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Triomftocht van de Graf Zeppelin

De hortus op bolwerk Sonnenborgh

SOL-fabriek, 'Trots der Stichtse boeren'

museum Catharijneconvent Utrecht

Thuis in de Bijbel

Oude Meesters
Grote Verhalen

8 februari t/m 10 augustus 2014

www.catharijneconvent.nl

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS

Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Nu verkrijgbaar:
Het jubileumboek van het Utrechts Monumenten Fonds

Ingmar Heytze is in de wereld van Utrechtse monumenten gedoken. Dat inspireerde hem tot een reeks nieuwe gedichten en poëtische verhalen over en van bewoners van de panden van het UMF, uit het verre en recente verleden en heden. Met prachtige foto's van Daan Verschuur.

Verkrijgbaar voor € 17,50 bij het UMF, Lange Nieuwstraat 53

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.

Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht
T 030 - 282 28 22

Eindhoven
T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl
rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

VAN ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

124

Ton H.M. van Schaik

De trots der Stichtse boeren

Blinken en verzinken van de SOL 1908 - 1973

131

Signalement

132

Maurice van Lieshout

'Een staalblauwe wondervisch'

De vlucht van de Graf Zeppelin boven Utrecht

Vorstelijk onthaal 3

136

Kaj van Vliet

Monniken, fruittelers en galloways

Biografie van het landgoed Oostbroek

Boekbespreking

138

Armand Heijnen

'Een plaets met Crujden...'

De hortus botanicus op het bolwerk Sonnenborgh

144

Mark van Gend en Jeroen de Leede

Prijsvraag herbestemming Tivoli

147

Agenda

Voorloper Cereol

Volgende maand opent het Cereol-complex, een aantal onderwijs- en cultuurvoorzieningen in de voormalige Soja-fabriek. Van 1908 tot 1973 huisvestte die de Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek, een coöperatief bedrijf dat uit zou groeien tot 'de trots der Stichtse boeren'.

Alle ogen naar boven

Tijdens zijn 'Hollandfahrt' op 13 oktober 1929 deed de Graf Zeppelin ook Utrecht aan. Kort daarvoor had het luchtschip een vlucht om de wereld voltooid en iedereen wilde de 'staalblauwe wondervisch' met eigen ogen aanschouwen. Deel 3 in de serie 'Vorstelijk onthaal'.

De hortus op bolwerk Sonnenborgh

Waar nu de Sterrenwacht staat, werd 375 jaar geleden de eerste 'Academische Kruidhof' aangelegd. De locatie van deze levende catalogus van geneeskrachtige kruiden bleek niet zo gelukkig gekozen. Begin 18e eeuw verhuisde de hortus naar een veel groter terrein tussen Nieuwegracht en Lange Nieuwstraat.

□ OMSLAG: DE GRAF ZEPPELIN IN HET UTRECHTSE LUCHTRUIM, 13 OKTOBER 1929; FOTOGRAAF ONBEKEND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De trots der Stichtse boeren

Blinken en verzinken van de SOL 1908 - 1973

Het 'Cereolterrein' in Oog in Al is eigenlijk het SOL-terrein. 65 Jaar lang was de Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek een bloeiend coöperatief veevoederbedrijf. Deze zomer krijgt het oudste monumentale deel van de fabriek nieuwe bestemmingen. Over een florerend bedrijf dat aan pech en wanbeleid ten onder ging en een gebouw dat anno 2014 aan een tweede leven begint.

In 1900 verdienden de meeste Nederlanders hun levensonderhoud nog in de landbouw en de veehouderij. Dat gold ook voor de provincie Utrecht. Rond de stad kwamen pas omstreeks die tijd de eerste grote industriële bedrijven op, vooral langs het in 1892 geopende Merwedekanaal. Een bedrijf dat te danken was aan nieuwe ontwikkelingen in de veehouderij was de Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek, de SOL, die in 1908 haar poorten opende.

De baron neemt het voortouw

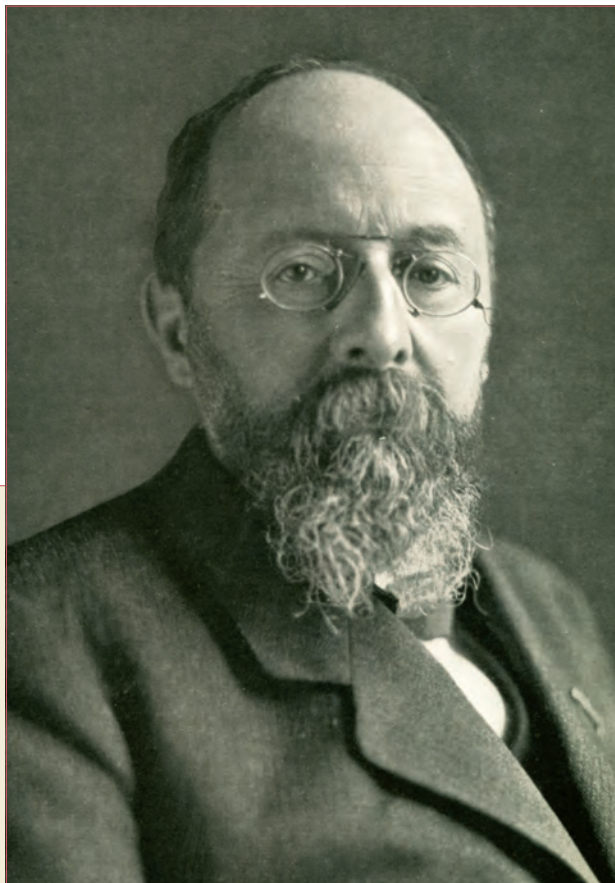
Tijdens de grote internationale agrarische crisis van 1880 -1890 kelderden overal de graanprijzen. Akkerland werd daarom omgezet in weide- of hooiland en de veehouderij geïntensiveerd. De groeiende burgerij in de stad had meer zuivelproducten nodig en de boeren begonnen aan modernisering te denken. Was daarvoor geen nauwere onderlinge samenwerking nodig? Die vraag leidde tot

een aanvankelijk bescheiden coöperatieve beweging in de provincie.¹ De Stichtse boeren waren uiteindelijk bereid de handen ineen te slaan toen een adellijk heer het voortouw nam en met goede argumenten kwam. Die man was mr. J.B.L.C.C. baron de Wijkerslooth de Weerdesteijn (1873 - 1936), die in 1905 de *Stichtse Boerenbond* oprichtte met als doel het gezamenlijk inkopen van artikelen die tot dan toe alleen plaatselijk aan de man werden gebracht. Voornaamste artikelen: lijnkoeken en lijnmeel, die door veevoederhandelaars bijna stelselmatig vermengd werden met allerlei waardeloze producten. Onderzoek van Landbouwproefstations leverde onder meer gemalen afval van koffiebonen, de zogenaamde koffiedoppen, graanopveegsel en afval van meelfabrieken op. In december 1906 nam voorzitter De Wijkerslooth het initiatief tot het stichten van een eigen oliefabriek van zijn Boerenbond waardoor die fraude kon worden voorkomen. De fabriek zou eigen lijnzaad gaan verwerken waaruit de olie werd geperst, om van het uitgeperste zaad de lijnkoeken te maken. De kwaliteit van de lijnkoek werd daarmee gegarandeerd en elk boerenbedrog uitgebannen.²

Gekalligrafeerde oorkonde

Het doel was duidelijk, de leden van de Bond over de streep trekken was iets anders. Tussen de regels van een latere verslaggeving door wordt wel duidelijk dat de baron en zijn handjevol medestanders al hun overredingskracht hebben moeten aanwenden om de boeren het geld voor een eigen fabriek uit hun portefeuille te praten. In de loop van 1907 brachten de in totaal 1.300 leden via een obligatielening de benodigde f 175.000,- bij elkaar, omgerekend bijna f 135,- de man. Zo kon de Coöperatie aan het eind van het jaar een bouwterrein kopen aan het Merwedekanaal en de Groeneweg (de latere Everard Meijsterlaan) - toen nog helemaal landelijk gebied - voor f 1,- per vierkante meter.

H.G. van Beusekom, een boerenzoon uit Vreeland, werd uit de drie door het bestuur voorgedragen kandidaten in een vergadering met bijna algemene stemmen (179 tegen 4) tot directeur gekozen.³ Het bleek een gouden greep. Van Beusekoms eerste taak was het zoeken van een architect en hij kwam uit bij de Utrechter G.A. Ebbers, een leerling van Tepe en de man die de Jozefkerk aan de Draaiweg

Initiatiefnemer en bestuursvoorzitter baron De Wijkerslooth.

□ UIT: DE STICHTSCHE OLIE- EN LIJNKOEKENFABRIEK TE UTRECHT 1908 - 1928

(1901) had ontworpen. Hij zette gebouwen neer met elementen uit de 'Overgangsstijl' (van de 19e naar de 20e eeuw) en de Jugendstil.

Karakteristiek voor de SOL zijn de banden van witte geglaazuurde baksteen en de rijen enkelvoudige vensteropeningen.⁴ De architect zette er vaart achter, eind februari 1908 leverde hij bestek en tekeningen in. De bouw werd gegund aan B. Voorendt in IJsselstein, die met f 68.940,- de laagste inschrijver was. In maart begon hij met het grondwerk en op 23 april legde De Wijkerslooth de eerste steen, waarbij een gekalligrafeerde oorkonde - werk van zijn echtgenote, een barones Van Wijnbergen - in een loden bus werd ingemetseld.⁵ Voor het vervoer van de koeken schafte de fabriek drie eigen wagens met paarden aan, waarvoor een stal werd gebouwd op het fabrieksterrein. Aan het kanaal kwam een aanlegplaats voor de schepen met een elevator en een transporteur over de Kanaalweg, waarmee het lijnzaad naar de zolders van de fabriek werd overgebracht.

Rechthoekige koeken

Voor de benodigde machines kon de SOL terecht bij de Utrechtse fabriek van Frans Smulders. Met hem werd een contract gesloten, waarvoor de technische kennis van de directeur, die onder meer bij Stork in Hengelo had gewerkt, doorslaggevend was. De stoommachine en de voor- en napers waren het nieuwste van het nieuwste, van de napers stond in Friesland één ander exemplaar. Er kwa-

Een groep arbeiders rond 1910. Vooraan liggen de 'koekenjongens', die de nog warme koeken in de rekken zetten. De beroete man, zittend midden, moet wel de stoker zijn. Overalls waren er nog niet, de mannen dragen werkpakken.

□ COLLECTIE TONY SNEL, UTRECHT

men voor het eerst in Nederland rechthoekige veekoeken uit, zowel bij het stapelen als bij het voederen makkelijker dan de gangbare spits toelopende. Er werd over alles nagedacht.

De aannemer hield er in 1908 tempo in, in juni was het fabrieksgebouw onder dak. De maand erop kon Smulders beginnen met het stellen van zijn machines, wat gecom-

Nieuwe bestemmingen

Anno 2014 begint de SOL- of Cereol-fabriek aan een nieuw leven. In september vindt de opening plaats van een nieuw cultuurcluster. In de laagbouw uit 1908 zit een dependance van de Dominicussschool. In het hoofgebouw van de fabriek komen de bibliotheek Lombok en Oog en Al, een grand café en restaurant van exploitant Buurten, een sportzaal en een theaterzaal met bijbehorende werk- en kleedruimten van *Het Wilde Westen*. De silo blijft voorlopig deels ongebruikt, de begane grond met de karakteristieke trechtermonden wordt bij de bibliotheek getrokken.

pliceerder was dan gedacht, zodat pas begin november de hele zaak draaide. Mislukte onderhandelingen over de levering van gemeentegas brachten het bestuur er toe de gebouwen elektrisch te verlichten. Op 21 december 1908 vond de officiële opening van de fabriek plaats, het jaartal werd in hardsteen boven de ingang aangebracht. Het was voor het eerst dat in ons land op deze schaal coöperatieve productie werd toegepast. En met succes. In het eerste jaar werd er een omzet gedraaid van f 400.000,-, voor de nabije toekomst zag men dit bedrag oplopen tot f 1,5 miljoen. De bestuursleden namen in goede onderlinge verstandhouding unanieme besluiten en konden rekenen op een bekwaam management. Het was een en al bedrijvigheid op het nieuwe industrieterrein. De arbeiders, veelal van boerenafkomst, kwamen vanuit de omliggende dorpen op de fiets naar de fabriek. Daar reden de boeren met karren af en aan om bij de ingang Everard Meijsterlaan hun koeken in te laden, terwijl de grondstoffen daarvoor werden aangevoerd over het Merwedekanaal. De schippers konden terecht in het koffiehuis *Kanaalzicht* aan de overkant dat er al eerder stond dan de fabriek.

Krimp en een foute voorzitter

Het ging de SOL vanaf het begin voor de wind. Steeds meer boeren kochten er hun koeken, en zowel de fabrieks- als de pakhuisruimte moest al na een paar jaar worden uitgebreid. Het bedrijf durfde ook innovatief te zijn: de machines werden geregeld vernieuwd en er werden nieuwe

soorten voeder in productie genomen. De economische crisis van de jaren 1930 vroeg weer andere aanpassingen zoals het op pad sturen van eigen vertegenwoordigers die tevens voorlichting gaven en een verbreding van het aanbod: de SOL leverde voortaan niet alleen voer voor koeien, maar ook voor varkens en pluimvee. Dat maakte weer andere machines nodig, zoals een mengschroef voor de in een nieuwe silo opgeslagen granen, in totaal 1.000 ton. De Tweede Wereldoorlog kwam de SOL op een drastische inkrimping van de productie te staan, te wijten aan de distributie van lijnzaadaankopen. Maar de personeelsleden werden gespaard en de gebouwen bleven ongehavend. Wel voerde de bezetter productiebeperkende voorschriften in en werd de samenstelling van veevoerders verplichtend vastgelegd. In het boekjaar 1944/45 was de omzet gedaald tot 1 miljoen kilo. Na de oorlog hield de distributie nog bijna tien jaar aan. Ook waren er zuiveringsperikelen bij het bedrijf. De oudste zoon van baron De Wijkerslooth, Karel (1901-1975), een jurist die in 1928 zijn vader als voorzitter was opgevolgd, had nazi-sympathieën en vocht als lid van de Waffen SS aan het Oostfront. Hij werd in 1945 geïnterneerd op kasteel Sterkenburg bij Driebergen. Een verzoek om als voorzitter te bedanken wees hij af, maar hij stelde geen enkele bestuursdaad meer.

In 1954, het jaar waarin de handelsbeperkingen werden opgeheven, schafte de SOL kolen af als vaste brandstof en koos in plaats daarvan voor stookolie, wat weer een nieuwe opslagtank noodzakelijk maakte met een aanvoerleiding vanaf het kanaal. Lijnzaadolie won het bedrijf

Bij de korrelperserij aan de Vaartse Rijn worden de papieren zakken gevuld.

□ UIT: DE STICHTSCHE OLIE- EN LIJNKOEFENFABRIEK. 50 JAAR SOL IN VOGELVLUCHT

al vanaf 1952 niet meer door persen maar door extractie wat leidde tot de ingebruikname van de extractiefabriek. Eerst werden de zaden gebroken, verwarmd en geplet en daarna opgelost in hexaan. Hierbij kwam lijnzaadolie vrij. Het schroot dat daarbij overbleef, werd dan weer hexaan-vrij gemaakt en gebruikt als grondstof voor veevoer. Vanaf nu werden naast lijnzaad vooral sojabonen verwerkt.

Er vond ook expansie buiten Oog in Al plaats. De (particuliere) veevoerfabrieken van Hooghiemstra aan de Wittevrouwensingel en de Vaartse Rijn waren in 1950 al in eigendom verworven. In 1954 werd de fabriek aan de Vaartse Rijn als mengvoederbedrijf van de SOL ingericht.⁶ Aan het Merwedekanaal kreeg men weer wat meer ruimte. Op de plek van het vroegere koekenpakhuis (links van de fabriek) verrees in de jaren vijftig een nieuw gebouw dat het laboratorium huisvestte, een nieuwe kantine annex was- en kleedgelegenheid voor het personeel en een eigen technische dienst met magazijn. De producten werden voortaan afgevoerd en aangeleverd in papieren zakken in plaats van juten exemplaren, ook al een innovatie in Nederland.

Verhalen uit de Sojafabriek

Op vrijdag 26 september 16 uur wordt in de verbouwde Cereolfabriek het boek *Verhalen uit de Sojafabriek* gepresenteerd. Auteur Jos Bours interviewde daarvoor 15 ex-werknemers en enkele van hun vrouwen. Dat resulteerde in gedetailleerde verhalen waarin de betrokkenen met veel liefde over 'hun' fabriek vertellen. Het boek verschijnt bij Uitgeverij De Graaff, Utrecht. Omvang en verkoopprijs zijn nog niet bekend.

Baas Anton Snel was ruim veertig jaar in dienst van de SOL als opvolger van zijn vader 'de oude baas Snel'. Hij woonde met zijn gezin op het fabrieksterrein. Let op het SOL-logo op zijn werkjas.

□ COLLECTIE TONY SNEL, UTRECHT

De Stichtse Koerier was vele jaren het huisorgaan van de SOL. Tegenover de fabriek lopen kippen op gefingeerd grasland.

□ COLLECTIE TONY SNEL, UTRECHT

Dichter bij de boer

Er was alle reden om bij het 50-jarig bestaan van de SOL in 1958 groots uit te pakken. Personeelsleden brachten in het houten noodgebouw van Tivoli aan het Lepelenburg op drie achtereenvolgende avonden in november de revue *Dichter bij de boer* voor het voetlicht. Het spel was geschreven door Tom van Maaren en werd geregisseerd door Johan Bodegraven, bekend als 'bedelaar' voor de nationale actie *Beurzen Open Dijken Dicht* in 1953. Het SOL-spektakel kreeg een extra dimensie door het optreden van een koe, een paard en enkele kippen. In het feestlied werd de SOL bezongen als 'de trots der Stichtse boeren' en in het refrein klonk het keer op keer: 'Waar is ook dat vee zo van vol?/ Voer van de SOL!'⁷ Bij het gouden jubileum blaakten bestuur en directie van zelfvertrouwen en optimisme over de toekomst. De SOL was een grote coöperatieve onderneming waarvoor een stralende toekomst in het verschiets leek te liggen. Het zou anders lopen.

Want de nieuwe tijden hielden geen halt bij de SOL, die intussen, samen met andere bedrijven zoals de Verenigde Blikfabrieken, de *Verblifa*, en de PTT aan de rand lag van een

No. 26

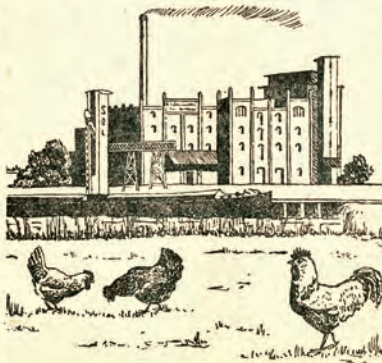
Woensdag 24 December 1952

24e Jaargang

DE STICHTSE KOERIER

Orgaan van de Ver. Coöp. Stichtse
Olie- en Lijnkoekenfabriek te Utrecht
Everard Meysterlaan 3

Verschijnt éénmaal in de 14 dagen.
Uitgave van:
Fa. J. Olivierse Voorstraat 17 Vianen.

groeïende woonwijk voor de betere burgerstand: Oog in Al. Het welhaast exclusief katholieke personeel, aangesteld door het bestuur van de overwegend katholieke coöperatie⁸, was geleidelijk aan veelkleuriger van samenstelling geworden. In de jaren zestig kwamen er enkele Italianen en Spanjaarden en rond 1970 deden de eerste Marokkanen hun intrede. Deze 'gastarbeiders' kregen extra aandacht, in de verwachting van een snelle integratie. In het personeelsblad *Solair* (november 1970) staat het verslag van een reisje met de Marokkaanse werknemers naar Amsterdam, compleet met rondvaart door de grachten en lunch in een Turks (!) restaurant.

Roemloos ten onder

Maar ook de internationale economische verhoudingen bleven een rol spelen. Zo werd in 1973 een reductie aangekondigd van de uitvoer van sojabonen en -schroot uit de Verenigde Staten. Alleen al de dreiging ervan veroorzaakte exorbitante prijsstijgingen, waarvan het effect nog werd versterkt door de olieboycot van dat jaar. De SOL kon daardoor haar financiële verplichtingen niet meer nakomen, diende een verzoek in tot surséance van betaling en werd tenslotte op 9 mei 1973 failliet verklaard.

Directeur C.J. (Cees) van Rooijen uit Vreeswijk - hij bekleedde die functie vanaf 1954 - had een sfeer van 'Dat hoef ik niet te weten' om zich heen, ook als het ging om

Het onoverzichtelijke fabrieksterrein in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Midden staat het zeven verdiepingen tellende extractiegebouw. In het verlengde ervan (witte rechthoekige zijwand) de silo, die is blijven staan. Aansluitend aan het oude hoofdgebouw de nieuwe kantine, werkplaats enz. Op de voorgrond het kantoor en de directiekamer met de woning van de fabrieksbaas. Aan het kanaal staat de oude elevator, zijn opvolger is eveneens behouden. Op het veldje links vooraan kwam later de Verblifa. Links boven de achterkant van de huizen aan de Goethelaan. De zandbak in het park ligt nog op dezelfde plaats.

□ UIT: DE STICHTSCHE OLIE- EN LIJNKOEFENFABRIEK. 50 JAAR SOL IN VOGELVLUCHT

riskante zaken in het productieproces.⁹ Dat gaf geregeld spanningen met fabrieksbaas Anton Snel, die op het terrein woonde en dus alles zag wat er in en buiten werktijd gebeurde. Wat vrijwel niemand wist, was dat slechte contracten werden weggemoffeld en toezichhouders tegen-gewerkt. Daardoor werd de volle omvang van de schade voor de spaarders die hun geld bij de SOL hadden ondergebracht en voor de 170 werknemers pas geleidelijk aan duidelijk. In het *Utrechts Nieuwsblad* van 31 juli 1973 deed de voormalige chef van de administratie een boekje open over de interne gang van zaken. Hij noemde het verwijt van de directie dat de SOL gered had kunnen worden, als de bedrijfseconomische administratie beter had gefunctioneerd, onzin. De directie had op eigen houtje gespeculeerd en bleef erop gokken dat de prijs van de sojabonen wel omlaag zou gaan. Er waren geruchten dat zelfs de pensioenpot van de werknemers risico had gelopen. Nadat er

In de nacht van 29 op 30 juni 2008 brandde het Cereol-gebouw uit. Er werd direct gedacht aan brandstichting.

□ SCREENSHOT UIT FILMPIE GEMAAKT TIJDENS DE BRAND

royaal gespeculeerd was met het geld van anderen (de boeren, de Rabobank, de Cebeco) ging de SOL failliet met een schuldenlast van f 64 miljoen.

Alleen de directeur en de inkoper - de laatste was nog maar vier jaar in dienst bij de SOL - moesten het veld ruimen. De kleine inleggers kregen op den duur hun geld terug, de grotere gingen het schip in voor alles boven een ton.

Waar de eerste directeur en zijn bestuur de problemen inventief en in goed overleg hadden weten op te lossen en bij dreigende crises de bakens op tijd hadden ver-

zet, ging het bedrijf 66 jaar later door mismanagement roemloos ten onder. De directeur, die aanvankelijk als een medeslachtoffer was afgeschilderd, bleek bij nader inzien medeplichtig aan de gang van zaken. De SOL, in 1908 begonnen als een succesvol boereninitiatief dat decennialang rendeerde, eindigde in 'een deconfiture die haar weerga niet kende'.¹⁰ Met de wijsheid van veel later heeft een historicus het over een faillissement met 'Nick Leeson-achtige trekjes'.¹¹ En inderdaad, het SOL-debacle lijkt een voorbode van wat in 2007 'de bankencrisis' zou gaan heten.

Noten

- 1 J.P. Corten en M.I. Jansen, 'Werk op het land en op het water', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780* (Utrecht 1997) 227-234.
- 2 *De Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek te Utrecht 1908 - 1928* ('s-Gravenhage 1928) 3. Hier is het gedetailleerde relaas van de oprichting te vinden zoals secretaris L. Dijkstra uit Vleuten het bij de feestelijke opening van de fabriek uitsprak (1-14).
- 3 Over Van Beusekom: *De Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek*, 8. De jubileumuitgave *50 Jaar SOL in vogelvlucht* (Utrecht 1958) geeft een overzicht van de hand van de directeur en enkele medewerkers van het bedrijf.
- 4 Bettina van Santen, *De Cereolfabriek*. Cultuurhistorische effectrapportage nr.50 (Gemeente Utrecht, 2002). Hierin worden het terrein en de fabriek van Cereol omschreven als 'een uniek voorbeeld van industrieel erfgoed in Utrecht'. Na het beëindigen van de productie in 2002 werd in het gebouw een tentoonstelling gehouden onder de titel *De smaak van de fabriek*. Mariska Vonk, die verantwoordelijk was voor de inhoudelijke kant ervan, stelde mij haar documentatie royaal ter beschikking. Tony Snel te Utrecht gaf mij inzage in zijn persoonlijk archief.
- 5 *SOL in vogelvlucht*, 13.
- 6 In 1964 legde een brand de productie aan de Vaartserijn stil.
- 7 HUA inv.nr.1375 nrs 12-16. Het bedrijfsarchief van de SOL is lange tijd als verloren beschouwd. In 2011 werd door een vroegere werknemer een deel ervan bij Het Utrechts Archief gedeponeerd, waar het werd geïnventariseerd: *Inventaris van de SOL te Utrecht 1907-1973* (2012). De feestgids *Gouden voer. 50 Jaar SOL* (waarin zeven consumptiebonnen p.p.) geeft de indruk van een uitgebreid feest.
- 8 De Wijkerslooth, die zichzelf beschouwde als 'nauwgezet katholiek', botste met aartsbisschop Henricus van de Wetering toen deze wenste dat de (christelijke) *Stichtse Boerenbond* zich zou aansluiten bij de katholieke ABTB, de *Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond*. Een van de problemen was de deelneming van de leden van de SBB aan de SOL. Toen de Bond in 1923 werd opgeheven, ging de SOL zelfstandig verder. Vergelijk M. Smits, *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (Nijmegen 1997) 77-83.
- 9 Dat die risico's bestonden al lang voor de Oog in Allers actie gingen voeren, bewijst de bedrijfsbrand op 29 september 1966. De twee mannen van de nachtploeg, H. Sangers en A.J. Zwamborn, werden verrast door een enorme steekvlam die uit een motor kwam (UN 29 september 1966).
- 10 K.K. Vervelde, *De Rotterdamse graanhandel bemonsterd en gewogen* (Rotterdam 1997) 204.
- 11 Vervelde, a.w., 205. (Nick Leeson was een Britse effectenhandelaar die bij de prestigieuze Barings Bank werkte. Hij probeerde gigantische verliespos-ten met gokken te verdoezelen. In 1995 viel hij door de mand. De bank ging ten onder.) Na het faillissement van de SOL in 1973 werd het bedrijf overgenomen door het Amerikaanse *Central Soya* dat in 1990 fuseerde tot *Cereol Benelux*. Het verzet tegen de overlast die de fabriek veroorzaakte (stank, verkeer, stof, explosiegevaar) was toen al geruime tijd gaande. In 2002 kocht de gemeente Utrecht het bedrijf voor €17 miljoen uit en werd de productie gestaakt. In de nacht van 30 juni 2008 brandde het fabrieksgebouw volledig uit, alleen de buitenmuren stonden nog overeind. Die moesten met zeecontainers worden gestut. Uiteindelijk bleven het rijksmonument van de fabriek en de bijbehorende silo (gemeentelijk monument) behouden, alle andere gebouwen zoals het extractiegebouw (jaren vijftig) en de stalen tanks aan het kanaal zijn gesloopt. Ook de elevator aan het kanaal staat er nog en is sinds vorig jaar een gemeentelijk monument. Anno 2014 is het met subsidie geres- taureerde gebouw door de hoge appartementen van *Meysters Buiten* aan de zuid- en westkant volledig ingesloten. De oude fabriek is het beste te zien vanaf de overkant van het kanaal.

Huis van lucht en licht

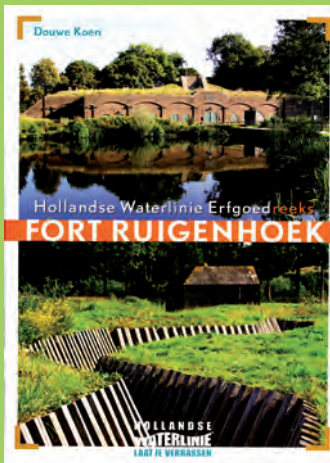
Hij noemde het zelf 'wonen in een bunker'. Het huis dat de Utrechtse architect Mart van Schijndel (1943-1999) voor zichzelf ontwierp aan het Pieterskerkhof ligt verborgen achter een voorhuis en heeft een gesloten voorgevel. Binnen is het echter een 'huis van lucht en licht', een wonder van transparantie dat iedere liefhebber van moderne architectuur doet watertanden. Aan het 'Van Schijndelhuis' (niet alleen in naamgeving, maar ook in details verwijzend naar het Rietveld Schröderhuis) is nu een prachtig boek gewijd. De auteurs, die ter inspiratie een etmaal in het huis doorbrachten, gaan in op de verbinding met de geschiedenis van het Pieterskerkhof, het huis 'als psychologisch zelfportret', het ontwerpproces en de detaillering van het interieur (ook door Van Schijndel ontworpen). In de bijgeleverde documentaire uit 1995 leidt de architect de kijker zelf rond en legt hij uit vanuit welke ideeën zijn meesterwerk tot stand kwam. Wie het vervolgens zelf wil zien, kan een rondleiding reserveren via www.martvanschijndel.nl.

Nascha Drabbe, Hans van Heeswijk en Arjen Oosterman, *Van Schijndelhuis. Het woonhuis van architect Mart van Schijndel*. Amsterdam: NDCC Publishers, 2014. 112 p. ISBN 978 90 803635 0 2. Incl. film 60 min. op USB-kaart. € 29,00.

Domtorenboek nog met reductie

Het veel besproken en alomtgeprezen standaardwerk *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad* van René de Kam, Frans Kipp en Daan Claessen is tot 15 september nog verkrijgbaar voor € 39,95. Daarna betaalt u een tientje meer. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2014; 544 blz. ISBN 978 90 5345 467 1.

Twee nieuwe Fortenboekjes

In de serie over de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn twee nieuwe boekjes verschenen. Ze behandelen de bekende Utrechtse forten De Bilt en Ruigenhoek. Het 'Fort op de Biltstraat' is, als een van de eerste forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, aangelegd tussen 1816 en 1819 om de garnizoensstad Utrecht te verdedigen. Het grote 'Fort op den Ruigenhoekse Dijk' dateert van 1869-1870 en is

het meest noordelijke onderdeel van de tweede fortenlinie rond de stad. Beide boekjes beschrijven de bouwgeschiedenis van het betreffende fort en de mobilisaties waarbij ze een rol speelden (1870, 1914-1918, 1939-1940).

In het boekje over Fort De Bilt gaan de auteurs uiteraard nader in op de bijzondere en beladen rol die het verdedigingswerk speelde in en kort na de Tweede Wereldoorlog. Gebruikten de nazi's De Bilt tijdens de oorlog als executieplaats, na de bevrijding werd het een Bewarings- en Verblijfkamp voor NSB'ers. Van al die functies zijn nog de sporen te zien, daarom dat dit fort een uitstekende locatie is voor het *Centrum voor Vredeseducatie*, dat jaarlijks duizenden bezoekers, vooral schoolkinderen, ontvangt.

Het Fort Ruigenhoek bleef tot 1994 in gebruik bij defensie als opslagplaats voor munitie en een Werkplaats Explosieven. Sinds 1997 is het in handen van Staatsbosbeheer. Het fort dat grenst aan het nieuwe Gagelbos wordt regelmatig gebruikt voor kunstmanifestaties zoals het kunstenfestival Tweekt & Kaap.

Durkje Post, Jan Durk Tuinier en Geu Visser, Fort de Bilt; Douwe Koen, Fort Ruigenhoek. Beide boekjes tellen 48 bladzijden met veel illustraties, kosten € 7,50 (plus € 2,- porto) en zijn uitgegeven door Stokerkade Amsterdam in de Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks die inmiddels dertien deeltjes telt.

Ook verschenen

Frits Broeyer, **Het Utrechtse universitaire verzet, 1940-1945. 'Heb je Kafka gelezen?'** Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2014. 488 p. ISBN 978 90 5345 479 4. € 24,95 (tot 24 september, daarna € 29,95). Uitgebreide beschrijving van verzetswerk van Utrechtse studenten en stafleden van de universiteit; uitvoerige bespreking in een van de komende nummers.

Evert G. Davelaar en Annette E. van der Hulst, **Veenendaalse Inslag. De historische lijn in het Museum Veenendaal**. Veenendaal: Museum Veenendaal, 2013. 208 p. ISBN 978 9 462 28307 7. € 10,-. Geschiedenis van Veenendaal verteld aan de hand van beelden en objecten uit de collectie van Viseum Veenendaal en andere collecties. Verkrijgbaar in het museum en de boekhandel.

Peter Hein, **De onderduikers. Een verhaal van verraad, ontsnapping, wanhoop, honger en angst**. Amsterdam: Meulenhoff Boekerij, 2013. 317 p. ISBN 978 90 225 6818 7. € 19,95 Reconstructie van de lange onderduikgeschiedenis van de ouders van de auteur, woonachtig in de Utrechtse Wijde Begijnestraat. Ze woonden op twaalf adressen, werden verschillende keren verraden en zelf ervan beschuldigd een Joods gezin in Schalkwijk verraden te hebben. Een valse beschuldiging naar 70 jaar later blijkt.

Mariëtte Kamphuis, **Met levend materiaal. Copijn 1763 - 2013. Tweehonderdvijftig jaar tuinlieden, boomkwekers, boomverzorgers en tuin- en landschapsarchitecten**. Rotterdam: uitgeverij de HEF, 2014. 352 p. ISBN 978 90 6906 045 3. € 45,-. Prachtig uitgegeven boek over de geschiedenis van het Utrechtse tuinbedrijf Copijn; uitvoerige bespreking in een van de komende nummers.

Tolien Wilmer, **Wandelen langs Utrechtse Stadsgeschiedenissen. Utrecht in beeld op veertien tegeltableaus**. Utrecht: Stichting De Plantage, 2014. 72 p. ISBN 978 90 77030 35 6. € 6,95. Zie het artikel in het aprilnummer.

De Graf Zeppelin boven de Domtoren. Op het midden van de foto is een van de escorterende vliegtuigjes te zien.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Niet zoodra had men in straten of op daken een eersten glimp van den Zeppelin opgevangen of in de menigte der wachtenden kwam een plotselinge beweging. Armen strekten zich, er werd gewezen en gewaarschuwd en uit vele duizenden monden steeg een gemurmel op, dat, was het te verstaan geweest, had getuigd van verrassing, verbazing, bewondering [...] Het schouwspel werd op verrassende wijze verfraaid door de manoeuvre’s der militaire vliegers, die het gevaarte trouw gezelschap bleven houden totdat het uit het oog verdween en de rust in de Utrechtsche luchtlagen terug keerde. Beneden verstrooide de menigte zich snel, na-pratend over deze gebeurtenis welke tot de erkenning bracht, dat Graaf Zeppelin een groot man was, wiens denkbeelden door andere groote mannen op wereldveroverende wijze tot verwezenlijking zijn gebracht’ (*Utrechtsch Nieuwsblad* 14 oktober 1929). Net zoals elders in het land zijn de Utrechtters verrukt over het passeren van het enorme luchtschip dat nog maar twee maanden daarvoor geschiedenis heeft geschreven.

Wereld rond in 21 dagen

Tussen 7 augustus en 4 september 1929 maakt de LZ 127 *Graf Zeppelin* in vijf etappes en 21 vliegdagen een vlucht om de wereld over een afstand van zo’n 40.000 kilometer. Vijf jaar eerder hebben Amerikaanse vliegeniers daar nog 182 dagen voor nodig. De Graf Zeppelin is het 127e luchtschip gebouwd volgens een systeem dat eind 19e eeuw ontwikkeld is door graaf

‘Een staalblauwe wondervisch’

De vlucht van de Graf Zeppelin boven Utrecht

‘Glimmend-stalen kogel’, ‘grijs fantoom’, ‘staalblauwe wondervisch’; het luchtschip dat op 13 oktober 1929 een vlucht boven Nederland maakt, inspireert verslaggevers tot de fraaiste vergelijkingen. Ook in Utrecht loopt de bevolking massaal uit om de Graf Zeppelin te zien en te begroeten.

Ferdinand von Zeppelin (1838-1917). De 126 voorgangers van de LZ (= *Luftschiffbau Zeppelin*) 127 zijn bijna allemaal voortijdig aan hun eind gekomen: in brand gevlogen (meestal in de hangar), gecrasht of afgebroken. Een flink aantal is tijdens de Eerste Wereldoorlog, als Duitsland luchtschepen inzet als bommenwerper, door vijandelijk vuur naar beneden gehaald.

De Graf Zeppelin is ten tijde van zijn eerste vlucht in september 1928 het grootste luchtschip ooit: 236,6 meter lang met een doorsnede van 30,5 meter en een volume van 105.000 m³. De kruissnelheid bedraagt 115 kilometer, de maximumsnelheid 128 kilometer per uur. De spectaculaire reis om de wereld bezorgt het luchtschip als transportmiddel nieuw aanzien en grote populariteit. Gezagvoerder Hugo Eckener wordt een held en de avonturen van de 40-koppige bemanning en 20 passagiers zijn wekenlang wereldnieuws. Ook de Nederlandse kranten berichten uitvoerig over het verloop van de wereldreis en de vluchten die de Graf Zeppelin daarna maakt vanaf de thuisbasis Friedrichshafen aan de Bodensee.

Op 21 september wordt bekend dat er een *Hollandfahrt* zal plaatsvinden op 10 oktober. Twintig passagiers kunnen meevliegen à raison van 700 Mark. Weekblad *Het Leven* biedt een zesdaagse gecombineerde trein- en luchtschipreis aan voor een bedrag van f 650,- (huidige equivalent bijna € 11.000,-). Een week later zijn er nog maar drie plaatsen beschikbaar.

In de weken daarna valt er bijna dagelijks wel iets te melden over de voor-

genomen tocht. Het luchtschip zal een week eerder een vlucht maken naar de Balkan, maar die wordt door slechte weersomstandigheden steeds uitgesteld. Besloten wordt eerst naar Nederland te vliegen, maar ook de Nederlandse vluchtdatum blijft lang onzeker, uiteindelijk wordt het zondag 13 oktober. Vanuit Friedrichshafen en terug zal de tocht zo'n achttien uur bedragen waarvan ruim zes uur boven Nederlands grondgebied. De zeppelin zal via Delfzijl het land binnenvaren en dan te zien zijn boven Groningen, Meppel, Zwolle, Deventer, Apeldoorn, Het Loo, Arnhem, Den Bosch, Tilburg, Breda, Dordrecht, Rotterdam, Delft,

Den Haag, Leiden, Haarlem, Amsterdam, Schiphol, Utrecht en Nijmegen. Zes Fokkers van de KLM zullen vanaf Rotterdam en Amsterdam de Graf Zeppelin tegemoet vliegen en escorteren. Aan de vooravond van de vlucht pakt het UN flink uit met een fotopagina over eerdere vluchten en paginagroot artikel over de geschiedenis van de zeppelin.

Dubbele 'Ehrenscheife'

Zaterdagavond 12 oktober om 23.20 uur begint de Graf Zeppelin aan de nachtelijke tocht van Zuid- naar Noord-Duitsland. Kort voor vertrek heeft de politie een verstekeling van

Het centrum van Utrecht gezien vanuit luchtschip de L.Z. 127 Graf Zeppelin tijdens de Hollandfahrt, 13 oktober 1929.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND | NATIONAAL ARCHIEF /SPAARNESTAD PHOTO, COLLECTIE HET LEVEN

Eetzaal en keuken van de Graf Zeppelin.

□ ARCHIV REINHARD KNOBLICH

boord gehaald, ene Kuiper of Kuipers, slagerszoon uit Soestdijk of Soesterberg (de berichtgeving over zijn identiteit is niet erg precies). Het luchtschip heeft 29 passagiers aan boord onder wie 23 Nederlanders (20 mannen, drie vrouwen, 21 volwassenen, twee pubers).

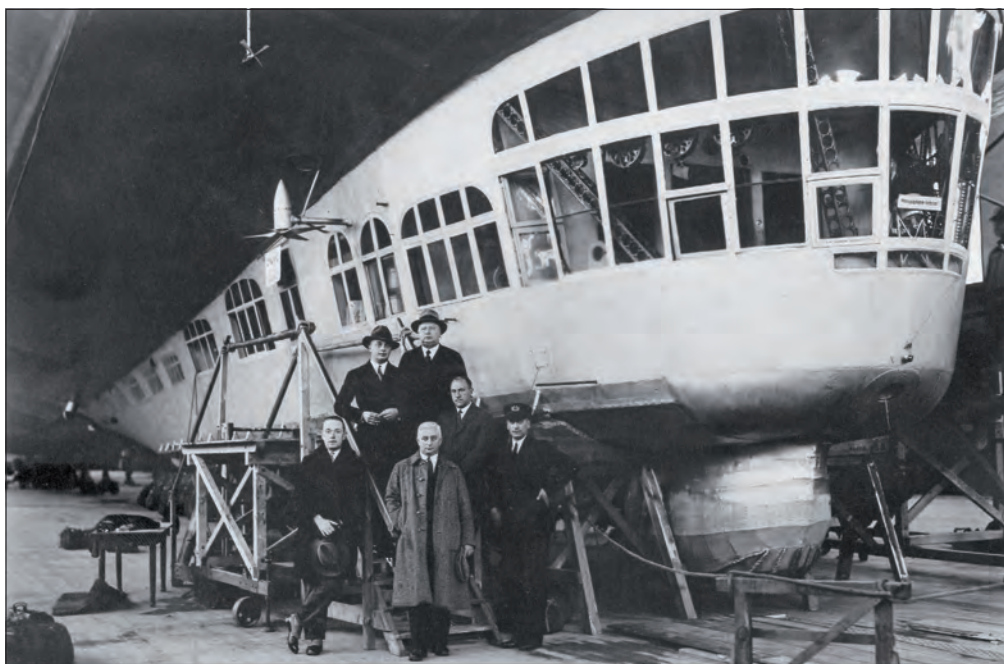
Het is die zondag warm voor de tijd van het jaar - maximum 17,8 graden Celcius in De Bilt - aanvankelijk half tot zwaar bewolkt en het blijft vrijwel overal droog. Op het eerste deel van de tocht vliegt de zeppelin vrij laag om

onder de wolken te blijven. In Noord-Brabant hangt mist en besluit Ekeren te dalen tot de gevaarlijke hoogte van 120 à 150 meter waardoor de mensen op de grond tenminste een schim kunnen waarnemen. Daarna wordt het steeds helderder en vliegt de Graf Zeppelin op een hoogte van 500 tot 700 meter in een strakblauwe lucht. Ook in Utrecht zijn de omstandigheden voor de zeppelin-spotters uitstekend.

Overal zijn massa's mensen op de been, vanaf het moment dat de Graf Zeppelin om 06.30 uur boven Delfzijl verschijnt totdat hij om 12.40 uur achter Nijmegen het Nederlandse luchtruim verlaat. Scheeps- en fabriekssirenes loeien, automobilisten claxonneren, treinmachinisten laten de stoomfluit horen en trambestuurders zetten hun voertuig stil en laten de passagiers uitstappen om naar boven te kunnen kijken. Boven Paleis Het Loo neemt Ekeren zelf het roer in handen, vliegt extra laag en maakt tot twee maal toe een *Ehrenscheleife*. Hij duikt met de voorsteven omlaag om zo de koninklijke familie te groeten die zich op het platte dak van het hoofdgebouw verzameld heeft, 'de koningin in bontmantel, naast haar de prinses en o.a. twee lakeien die in hun bekende helblauwe uniform duidelijk zichtbaar waren'. Later die dag vliegt het Duitse lucht wonder over nog een paleis(je) om zoals het sociaal-democratisch weekblad *De Tribune* het omschrijft 'den houthakker van Doorn een groet te brengen'. Ex-keizer Wilhelm laat zich echter niet zien.

Bewondering en ontzag

Kort daarvoor is Utrecht aan de beurt. Beeldend beschrijft de journalist van het UN hoe overal in de stad de mensen op daken klimmen of zich op pleinen verzamelen om

Enkele deelnemers aan de Hollandfahrt van 13 oktober 1929 poseren bij het Duitse luchtschip L.Z. 127 Graf Zeppelin in de hangar in Friedrichshafen. Middenvoor Handelsblad-correspondent Max Blokzijl.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND | NATIONAAL ARCHIEF / SPAARNESTAD PHOTO, COLLECTIE HET LEVEN

niets van het schouwspel te missen: 'Reeds vroeger was het druk en tegen elf uur werd de stad bepaald onrustig. Op den Dom-toren, opengesteld voor slechts enkele uitverkoeren, te weten de leden van de Ged. Staten en de leden van het Gemeentebestuur, begonnen zich zwarte beweeglijke figuurtjes te vertoonen [...] Ook op de daken dier gebouwen en huizen begon het te leven. Dakvensters en zolderluiken openden zich en uit de vierkantjes kropen de Utrechtsche burgers en burgeressen, elkaar handen toestekend, voorzichtig stapend over gootjes, balanceerende over wiebelende planken die hemelhooge achter-balconnetjes met platjes verbonden, beenend door poeltjes en mos-vlakten op platte daken [...] Stemmig gekleurde colbert-pakken verkenden de hoge observatieposten, wenkten en wuifden en verleenden kleurige blouses en rokjes den moed, ook zich in de goot en op het dak te werken. [...] In de straten van het stadscentrum heerschte groote drukte van voetgangers, die tot rust kwamen op punten als het Domplein, de Neude, het Vreeburg, naast en tegenover het Jaarbeurs-Restaurant, waar een wel zeer groote menigte wachtte. Voorts zag men massa's mensen ter hoogte van de Willemsbrug, op de Mariaplaats, op alle bruggen van de Oude Gracht, op de brug van de Adelaarstraat en op alle punten van de stad waar men den Dom schier ten voeten uit kan zien.'

De Domtoren kunnen zien is belangrijk, omdat op de lantaarn vier vlaggen uitgestoken zullen worden ten teken dat het luchtschip in aantocht is. De Duitse, Nederlandse, Utrechtse stadsvlag en de Oranjevlag vormen tegelijkertijd een groet aan bemanning en passagiers van de zeppelin. Om 11.15 uur gaan de vlaggen de hoogte in, maar het publiek moet nog even geduld hebben: 'Omstreeks 11.45 kreeg men op den Dom den Zeppelin in zicht. Aan het einde van een denkbeeldige lijn, te trekken van den Domtoren recht langs den watertoren bij het Predikheerenkerkhof tot in de nevels van de horizon verscheen een stip, welke even later het aanzien van kreeg van een glimmend-stalen kogel. Het was de voorsteven van den Zeppelin,

lin, die recht op den Dom scheen aan te komen en het zonlicht fel weerkaatste [...] Intusschen had men ook het escorte van vliegtuigen bemerkt en even was het, of een geweldige zilver-geschubde visch door een zwerm stekeltjes werd geplaagd. Vernomen werd al duidelijker een dof gebrom en onderscheiden werden de vleugels der motoren, terwijl zich al spoedig alle ruiten in den geweldigen gondel begonnen af te teekenen. Van menscheijk beweeg geen spoor, zelfs met de beste kijkers was geen passagier te onderscheiden [...] Egaal van kleur, met volmaakt rustigen gang, rondgeleid door een naar verhouding betrekkelijk klein roer, gleed het luchtschip op een naar schatting vijf of zeshonderd meter hoogte over de Utrechtsche huizenzee, om den Dom cirkelend en dan koersend in rechte lijn over den toren om vervolgens met een linksche zwenking de richting Nijmegen te zoeken.'

Een dag later meldt de krant dat ook rond Utrecht van het schouwspel is genoten, bijvoorbeeld in Jutfaas: 'De bewoners, die onder den rook van Utrecht wonen, hebben het luchtschip prachtig gezien. Tot twee maal toe is de Zeppelin over Hoog-Raven en de Liesbosch gekomen. Tientallen auto's stonden op den straatweg Jutphaas - Utrecht stil. Met bewondering en ontzag staarde men naar het gevaarte. Ook op den Vreeswijksche straatweg was het druk.'

Einde gouden jaren

Nog dagenlang is de triomftocht van de Graf Zeppelin het gesprek van de dag. De reportages van de verslaggevers van de *Telegraaf* en het *Handelsblad* die zelf aan boord waren ('het was er erbarmelijk koud'), vinden gretig aftrek net als de ooggetuigeverslagen van andere passagiers. Alleen Tweede Kamerlid Heemskerk (ARP) en de Raad van de Gereformeerde Kerk in Den Haag klagen bij de minister van Waterstaat over de verstoring van de zondagsrust en dat, 'nog wel des ochtends onder kerktijd'.

De Graf Zeppelin blijft de jaren daarna in het nieuws en zal uiteindelijk het meest succesvolle luchtschip ooit worden. In 1931 staan zowel een rondvlucht over Egypte en Palestina als een

DE GRAF ZEPPELIN

heeft heel wat belangstelling ondervonden. De

Wood-Milne

GUMMIZOLEN EN HAKKEN
blijven lager bij den grond en genieten toch evenveel waardeering.

„HET LEDERADRES”

M. C. SMITH & Zn.

Tel. 14556. Predikheerenstr. 14. Utrecht.

Speciale sortering in WINTERZOLEN

OPGERICHT 1877.

Advertentie *Utrechtsch Nieuwsblad*, 16 oktober 1929

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE KRANTEN

tocht naar de Noordpool op het programma. In 1932 doet de Graf Zeppelin opnieuw Nederland aan en landt op de vliegvelden van Twente en Rotterdam. Utrecht ligt niet op de route. Tot 1937 onderhoudt de LZ 127 een transatlantische verbinding tussen Duitsland en Brazilië. Die vlucht, soms non-stop, soms met een tussenlanding in Sevilla, wordt 64 keer uitgevoerd. In totaal maakt de Graf Zeppelin 590 vluchten zonder ongelukken, is ruim 17.000 uur in de lucht en vervoert in tien jaar tijd 34.000 passagiers.

Op 6 mei 1937 vliegt de LZ 129 *Hindenburg* - een stuk groter dan de Graf Zeppelin en paradedpaardje van de nationaalsocialisten - bij de landing in Lakehurst (VS) in brand. 36 mensen komen om en het vertrouwen in de zeppelin als alternatief voor vliegtuig of boot neemt sterk af. De Graf Zeppelin wordt kort daarna uit de vaart genomen en omgebouwd tot een museum. De gouden jaren van de zeppelin, waarvan Utrecht een klein half uur ooggetuige mocht zijn, zijn dan voorgoed voorbij.

Bronnen

Marc Voskuil, *Leve de zeppelin! Een lofzang op luchtschepen*. Schiedam, [2007].

http://en.wikipedia.org/wiki/LZ_127_Graf_Zeppelin

<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten: Utrechtsch Nieuwsblad, 1 september tot en met 30 oktober 1929.>

<http://www.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi>
www.delpher.nl: kranten 14 september tot en met 20 oktober 1929.

www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php

Monniken, fruittelers en galloways

Biografie van het landgoed Oostbroek

Gezicht op de achtergevel van het huis Oostbroek, met links de stal aan de achterzijde van de bijbehorende boerderij.

□ TEKENING G.T.H.F. OF F.H.J. VAN UTENHOEVE, 1786 | HET
UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Ingeklemd tussen de Uithof in het westen, de A28 in het noorden, de nieuwbouwwijken van Zeist in het oosten en het landschap van de Kromme Rijn in het zuiden ligt Oostbroek, al 35 jaar zetel van Utrechts Landschap. De rijke historie van dit landgoed vormt het onderwerp van Van wildernis tot oase.

In de inleiding noemen de samenstellers het boek een 'landschapsbiografie'. Het gaat ze niet alleen om de beschrijving van het tastbare landschap en de manier waarop de mens dat in de loop der tijden heeft gebruikt en ingericht, maar ook om het 'sociale landschap'. Daarmee bedoelen ze de leefwereld van de

bewoners en de ideeën die de inrichting en het gebruik van dat landschap hebben beïnvloed. Door deze invalshoek onderscheidt het boek - waaraan in totaal negen onderzoekers / auteurs / redacteurs een bijdrage leverden - zich van andere recente studies over de geschiedenis van het landschap in dit deel

van de provincie Utrecht. Zowel *Zeist door de tijd* van Kees Volkers (2011) als *Natuur en landschap van de Vechtstreek* van Wim Weijs en anderen (2011) kenmerken zich bijvoorbeeld door een meer historisch-geografische benadering, bij Weijs in combinatie met aandacht voor de biologische rijkdom van het gebied.

Steun van keizerin en bisschop

Het boek is chronologisch van opzet. Het eerste hoofdstuk loopt tot het jaar 1000, een periode waarin het landschap zich natuurlijk ontwikkelde en nog niet ontgonnen werd. Het begin van de bewoningsgeschiedenis van Oostbroek, toen na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 de ontginning van de Stichtse venen begon, vormt het onderwerp van het tweede hoofdstuk. Al in 1121 hadden enkele ridders het initiatief genomen tot de stichting van een benedictijner klooster in Oostbroek. Keizerin Mathilde begunstigde de realisering daarvan door een jaar later het palus, het broekland van Oostbroek, met het aangrenzende veenland te schenken. Ook de Utrechtse bisschop gaf meteen zijn steun; hij werd later in de abdijkerk begraven. De stichting van de abdij moet ook het startpunt geweest zijn voor de ontginning van Oostbroek en het aangrenzende laagveen ten noor-

den daarvan. In eerste instantie fungeerde Oostbroek als dubbelklooster met zowel een mannen- en als vrouwen-gemeenschap. Al vrij snel, ten laatste in 1139, kregen de nonnen een eigen klooster in Vrouwenklooster even ten noordwesten van Oostbroek. Ook in het derde hoofdstuk over de periode 1200-1650 staat de abdij Oostbroek centraal. De auteurs behandelen achtereenvolgens de locaties van de kloosters in Oostbroek en Vrouwenklooster, het tracé van de kloostergracht van Oostbroek, het vervolg van de hoogveenontginningen en het afturven van dit hoogveen vanaf de 13e eeuw en de ontwikkeling van het grondbezit van Oostbroek en Vrouwenklooster. Ze besluiten met de ontwikkeling van de abdij in de late Middeleeuwen en het einde van het kloosterleven in Oostbroek en Vrouwenklooster door de reformatie. Ofschoon het klooster in Oostbroek na 1580 grotendeels werd afgebroken, bleven delen nog tot begin 17e eeuw overeind. Intussen namen de Staten van Utrecht het bestuur van de abdijgoederen over.

In het midden van de 17e eeuw verkochten de Staten veel abdijgoederen, inclusief Vrouwenklooster (1651), Oostbroek (1674) en de uithoven van de abdij. De nieuwe eigenaren transformeerden deze complexen tot een aangenaam zomerverblijf en combineerden de oude agrarische functie met een meer recreatieve. De aanleg van de Biltse Grift en de weg naar Amersfoort stimuleerde de stichting van deze buitenplaatsen in Oostbroek en omgeving. De ontstaansgeschiedenis van het buitenhuis op het landgoed Oostbroek en de omliggende bossen en tuinen vanaf de late 17e eeuw tot het begin van de 20e eeuw vormen het hoofdonderwerp van het vierde hoofdstuk.

Appels en peren

In de 20e eeuw, de periode van het laatste hoofdstuk, bleef Oostbroek nog lange tijd bewoond als buitenplaats en viel het, in tegenstelling tot veel andere buitenplaatsen, niet ten prooi aan herverkaveling ten behoeve van woningbouw. De ligging binnen het bereik van de verboden kringen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie verhin-

derde dat. Ook na 1917, toen de familie Van Reek het landgoed aankocht en het huis permanent ging bewonen, bleef de agrarische exploitatie van het landgoed voorop staan. De Van Reeks intensiverden de vanouds aanwezige appel- en perenteelt en vestigden een fruitteeltbedrijf, waarvan enkele oud-werknemers ten behoeve van dit hoofdstuk geïnterviewd werden.

In de vorige eeuw groeide de aandacht voor de waarde van het landgoed als natuurgebied. Al voor de oorlog werd het bos op het landgoed opengesteld voor wandelaars. Het bleef onaangetast na de afschaffing van de verboden kringen in 1954 en de transformatie van de naastgelegen Johannapolder in de jaren 60 en 70 tot de Uithof, de nieuwe campus van de universiteit. Een nieuwe snelweg Utrecht-Amersfoort werd uiteindelijk pal ten noorden van Oostbroek aangelegd.

In 1978 verkocht de familie van Reek het resterende landgoed aan Utrechts Landschap, dat Oostbroek in gebruik nam als hoofdkantoor. Om een grotere rijkdom aan flora en fauna te bereiken, liet Utrechts Landschap het natere, zuidelijke gedeelte van Oostbroek verwilderen door vernatting en begrazing met gallows, terwijl het oostelijk deel werd ingericht als rustgebied en afgesloten voor wandelaars. Een deel van de oude boomgaarden en de moestuin bleven behouden.

Nieuwe kennis?

Afgaande op de annotatie achterin lijkt het boek over Oostbroek bijna geheel gebaseerd op bestaand onderzoek. Alleen in het voorlaatste hoofdstuk over de periode 1650-1917 wordt regelmatig verwezen naar originele historische bronnen. In het Ten geleide is weliswaar sprake van verschillende wetenschappelijke rapportages die aan de tekst van dit boek ten grondslag hebben gelegen, maar de titels daarvan worden in de literatuurlijst niet genoemd. De vraag blijft dan welke nieuwe kennis deze landschapsbiografie precies te bieden heeft. Een waardevol en goed leesbaar overzicht is dit boek wel geworden en daarmee zeker de moeite waard voor iedereen die het landgoed Oostbroek beter wil leren kennen.

Boekbespreking

Fred Vogelzang en Rieja Raven (samenstelling) met bijdragen van Charlotte J. Broer en anderen, Van wildernis tot oase. Landschapsgeschiedenis van landgoed Oostbroek. Utrecht: Matrijs, 2013. ISBN 978 90 5345 456 5; 192 pagina's, € 34,95.

Kaj van Vliet

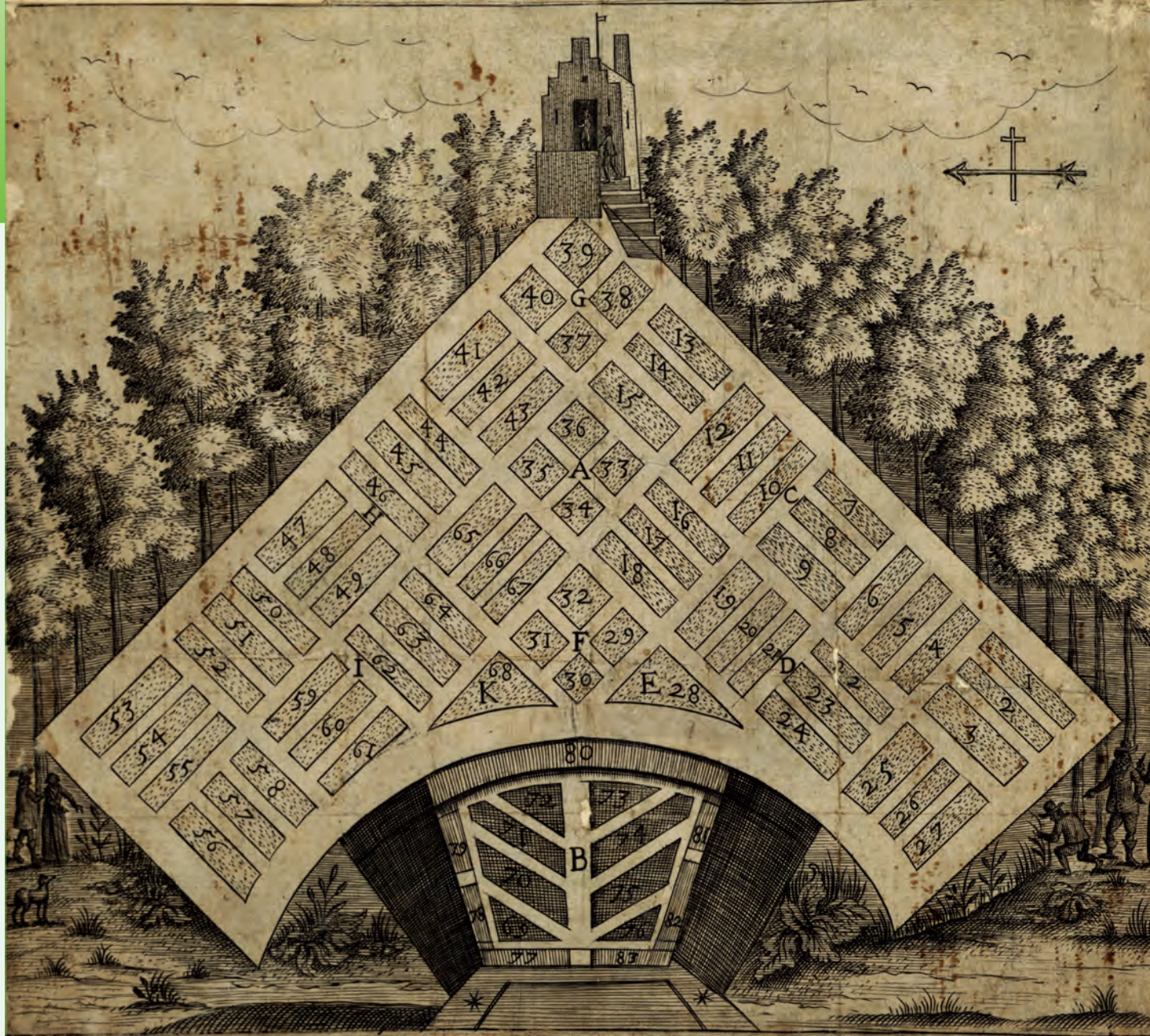
Historicus, als rijks- en gemeentearchivaris verbonden aan Het Utrechts Archief, tevens redactielid van dit tijdschrift.

De plattegrond uit de Hortus Academicus Ultra-
jectinus, de in 1650 door Regius uitgegeven
catalogus van de tuin op bolwerk Sonnenborgh.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM

Hortus Academicus ULTRAJECTINUS Anno 1650. erat instructus.

Hoc Tempore Botanices Professor fuit Henricus Regius.

‘Een plaets met Cruijden...’

De hortus botanicus op het bolwerk Sonnenborgh

Dit najaar verschijnt van zijn hand bij uitgeverij
Matrijs het boek 'Bloeiende wetenschap' over 375
jaar botanische tuinen in Utrecht (112 bladzijden,
rijk geïllustreerd, € 24,95).

*Op zondag 6 april van dit jaar meerde er aan de Maliesingel
nabij bolwerk Sonnenborgh een trekschuit aan. Daarop speelde
een aantal acteurs na dat precies 375 jaar geleden de Leidse
hoogleraar Botanie met net zo'n boot zaden kwam brengen voor
de nieuw aan te leggen Utrechtse 'Academische Kruidhof', de
voorloper van de botanische tuin. Boven op het bolwerk namen
zijn Utrechtse collega Regius en diens tuinvrouw Aeltgen Airts,
de zaden in ontvangst.*

bestond er behoefte aan het benoemen van
meerdere hoogleraren in deze faculteit. Dat
werd in het najaar van 1638 gerealiseerd
met de aanstelling van enkele buitenge-
woon hoogleraren, waaronder Hendrik de
Roy - Henricus Regius (1589-1679) - die voor
f400,- per jaar de leerstoel theoretische
geneeskunde ging bezetten, waarmee 'hij
des somers de studerende jeucht oock in
botanicis exerceren sal', dus de plantkunde
zou moeten onderwijzen.²

Regius ging voortvarend te werk. Direct na
zijn benoeming in 1638 kocht hij bij de apo-
theker Albert van Overmeer voor f25,- een
verzameling van 'drogerijen' ten behoeve
van zijn botanisch onderwijs, bestaande
uit 'radices, cortices, herbas, flores, gom-

De nog jonge Republiek der Zeven Ver-
enigde Nederlanden had behoefte aan pre-
dikanten die de calvinistische leer konden
onderwijzen. Vooral daarom richtte in 1636
de Vroedschap van Utrecht een universi-
teit op, of eigenlijk: vond de 'verheffing'
tot Academie plaats van het twee jaar eer-
der ingestelde *Atheneum Illustre*. De God-
geleerdheid trok tot ver in de 19e eeuw de
meeste studenten. Maar behalve naar pre-
dikanten was er ook grote vraag naar bij-
voorbeeld ambtenaren, bestuurders,
rechters én geneesheren.¹

Inrichten van kruidentuin

Speciaal voor de geneeskundestudie werd
het bolwerk Sonnenborgh ingericht als
kruidentuin. De toekomstige artsen moes-
ten immers leren welk geneesmiddel ze
voor welke kwaal konden voorschrijven en
hoe deze medicijnen te bereiden. Guiliel-
mus Stratenus (Willem van der Straten) was
de eerste hoogleraar in de geneeskunde
en de anatomie, maar al vanaf het begin

*De opening van de viering van 375 jaar botanische tuinen in Utrecht, begin april 2014 op bolwerk Sonnen-
borgh. Van links naar recht: voormalig directeur van de botanische tuinen Vijko Lukkien (in licht kostuum),
burgemeester Jan van Zanen, de huidige directeur van de tuinen Arie Oudijk, de voorzitter van het college van
bestuur van de universiteit Marjan Oudeman en een acteur die Regius speelt.*

□ FOTO BRECHTJE VAN RIEL | MUSEUM-STERRENWACHT SONNENBORGH

Portret van Henricus Regius (1589-1679), eind 17e eeuw naar een schilderij van Hendrik Bloemaert uit ca 1650.

□ KOPERGRAVURE TH. MATHAM COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM

mata, semina' (wortels, schorsen, kruiden, bloemen, gommen, zaden). Spoedig daarna begon hij met het inrichten van zijn kruidentuin, om 'een bequame plaetse te doen approprieren ende beplanten met alsulcke Crujden als tottet oeffenen van de practycq in de Medicijnen aldermeest nodich worden bevonden'.³ Het uit 1552 stammende bolwerk Sonnenborgh had begin 17e eeuw geen militair-defensieve functie meer en kon dus voor andere doeleinden aangewend worden. De Vroedschap voerde het financieel en administratief beheer over de prille universiteit. Zij besliste dan ook in 1639 dat Sonnenborgh deze universitaire bestemming moest krijgen.⁴

Boven- en benedentuin

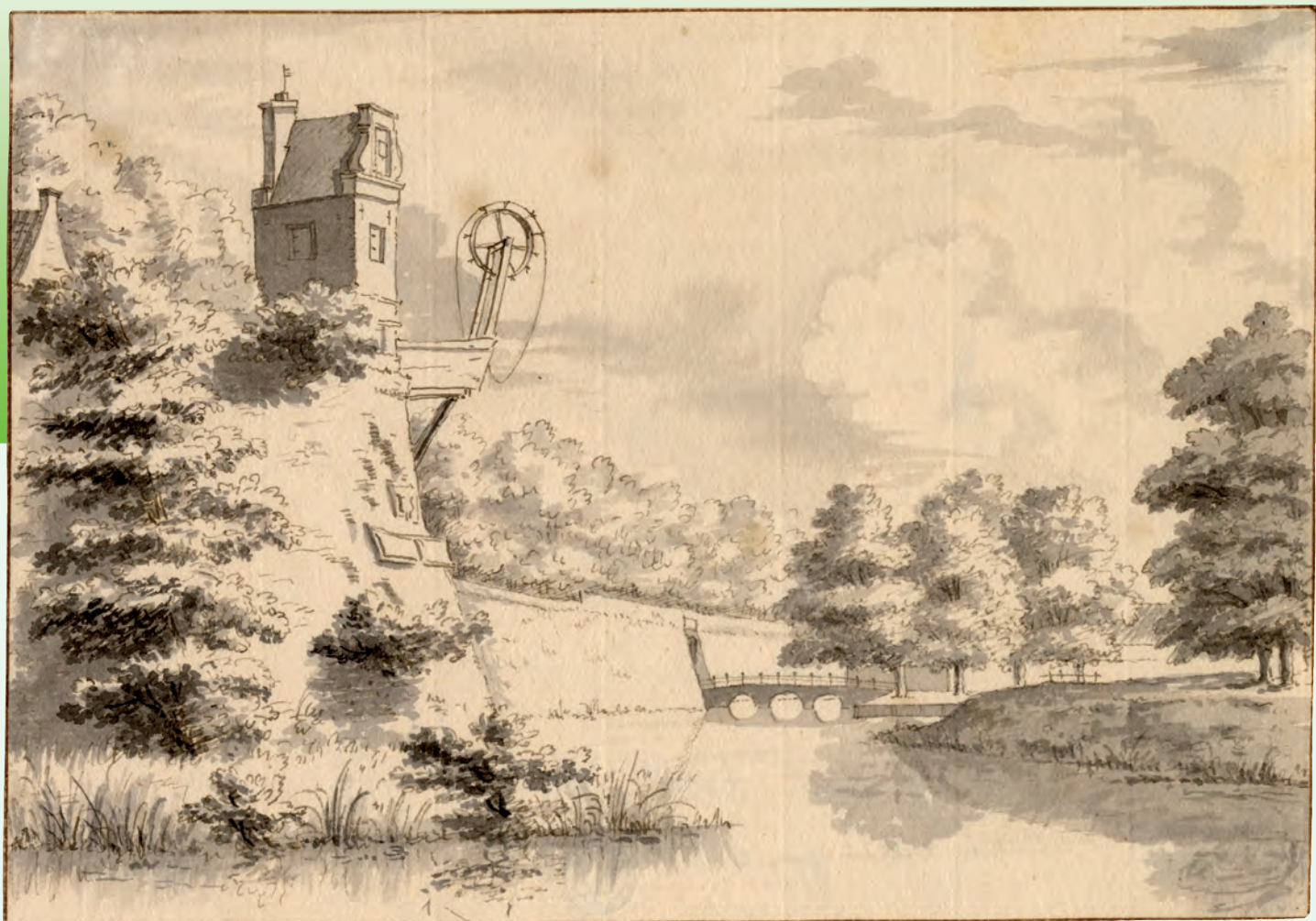
De Republiek bezat relatief de meeste botanische tuinen in het Europa van die dagen. Leiden had de oudste hortus van Neder-

land en voorts lagen er nog tuinen in Franeker, Groningen, Amsterdam, Harderwijk, Utrecht en Breda. De aanleg van de Utrechtse tuin zal in de loop van het voorjaar van 1639 zijn beslag gekregen hebben. Peter Jansz. uit Maartensdijk leverde elf schouwen (karrenvrachten) met aarde, terwijl Hendrik Jansz. Klenting en Willem Cornelisz. grote hoeveelheden mest aanvoerden. De Leidse hortus schonk een 'grootte quantiteyt van alderley semina', waarmee Utrecht zó blij was, dat de hoogleeraar die, zoals we zagen, de zaden per trekschuit kwam brengen, een dubbele gouden rijder ten geschenke kreeg, een zeer kostbare munt met een waarde van ruim f20,-.⁵ Regius verdeelde de hortus - met een omvang van 1200 m² - in een boventuin, bestemd voor planten die van een droge en zonnige plek houden, en een benedentuin voor planten op een vochtige en scha-

duwrijke grond, zoals mossen en varens. In totaal bevatte de boventuin 60 plantenbedden en de benedentuin was onderverdeeld in een middengedeelte met acht bedjes en daaromheen een randgedeelte met zeven bedjes. De hortus op Sonnenburg telde dus in totaal 83 bedjes, met daarin 680 soorten. Daarmee had Utrecht een relatief kleine tuin: de Leidse hortus bijvoorbeeld die was vormgegeven naar voorbeeld van Europa's oudste, nu nog in gebruik zijnde hortus, die van Padua, telde rond 1640 zo'n 1.600 plantensoorten.⁶ Ook uit het verslag van een bezoek in 1663 aan Sonnenborgh van de Britse studenten Philip Skippon en John Ray blijkt dat het in Utrecht om een bescheiden tuin gingen. Zij zien er 'mooie planten', maar wel van het soort dat 'je bij elke apotheker kunt vinden'.⁷

Tuincatalogus

Regius heeft een tuincatalogus gemaakt, of liever gezegd: overgeschreven (compleet met spellingsfouten) van de uit 1646 stammende catalogus van de Amsterdamse 'praefectus horti' Johannes Snippendaal. Om dit plagiaat te noemen gaat echter wat ver. De 17e-eeuwse wetenschappers hadden nog niet het streven om 'origineel' te zijn. Laten zien dat je goed op de hoogte was van de kennis die je collega's en voorgangers hadden vergaard, ging ook door voor wetenschappelijk onderlegd zijn. Net als in de kunst was het idee van 'imitatio' in die dagen sterker dan dat van 'creatio'. De catalogus van Regius uit 1650, de *Hortus Academicus Ultrajectinus*, bestaat uit een plattegrond en uit 83 bladzijden, corresponderende met de 83 plantenbedjes. De gebruikers van de catalogus, studenten dus, konden zo de exacte standplaats van de planten in de tuin optekenen, en de namen

Gezicht op de stadswal van Utrecht over de stadsbuitengracht uit zuiden. Links bolwerk Sonnenborgh met de hijswinkel duidelijk zichtbaar. Deze werd gebruikt om water uit de singel naar boven te takelen om de planten te kunnen besproeien.

□ TEKENING L.P. SERRURIER, 1730 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

van de planten en hun toepassingsmogelijkheden van buiten leren. Daarmee sloot deze catalogus nauw aan bij de didactische opvattingen van de late Middeleeuwen en vroege Renaissance, waarin het memoriseren nog een belangrijke plaats in het onderwijs innam.

Er is van de catalogus van Regius één exemplaar bewaard gebleven, maar dat bevat slechts enkele aantekeningen, zodat wij maar een vaag idee hebben van welke planten er in de tuin stonden, geen idee van hoe ze geordend waren en al helemaal niet van welk systeem Regius volgde bij zijn ordening. De overgeleverde namen zijn uiteraard pre-Linnaeus en bestonden uit een geslachtsnaam, meestal gevolgd door een of meer beschrijvende termen. Vermoed wordt dat de kruiden gegroepeerd waren volgens de signatuurleer, dat wil zeggen naar de ziekte waartegen ze hielpen, dus

een bedje voor 'luchtweg-aandoeningen' of 'hartkwalen' of 'vrouwenziektes', etcetera.

Huisregels en hortulanus

Het toezicht op de universiteit, en dus ook op de hortus, lag tot 1815 bij de Vroedschap. Die droeg haar taken over aan een Curatorium, bestaande uit de twee burgemeesters en een paar van haar eigen leden. Dit Curatorium stelde in 1647 de zogeheten *Leges Horti Academici* vast, een soort 'huisregels' of 'tuinwetten'. Daarin stond onder meer dat de dagelijkse leiding lag bij de *Praefectus horti academici*, tevens de hoogleeraar botanie. Deze verzorgde het onderwijs, stelde plant- en zaadlijsten samen, correspondeerde met collega's in binnen- en buitenland en hield de curatoren op de hoogte van de gang van zaken. De hoogleeraar stuurde weer de tuinman aan. Die werd in de 17e eeuw gewoonlijk de 'hovenier in den

hoff van de Academie op Sonnenburch' genoemd. Pas sinds 1724 werd de tuinman consequent *hortulanus* genoemd.⁸

In de tuinwetten stond voorts dat men de gewassen wel mocht bekijken en eraan ruiken, maar dat het aanraken of beschadigen van de tere, jonge scheuten niet was toegestaan. Het afplukken van takken, bloemen of zaden, het breken van stengels, het uit de grond rukken van bollen of wortels, het over bedjes heen springen of op perkjes trappen... dat alles kon de hovenier bestraffen met een voor die dagen niet geringe boete van f3,-.

Tuinvrouw Airts

Het Curatorium op zijn beurt riep in 1659 een vaste commissie in het leven 'tot opsicht op den Academischen hof ende d'Anatomie deser Stadt, mitsgaders d'exercitie der studenten int Catharijnen-Gasthuys'. Die commissie nam besluiten over aangelegenheden zoals de benoeming van hoogleeraren en de hortulani, taakomschrijvingen, salariskwesties en goedkeuringen tot nieuwbouw, reparaties en

Beeldje van Regius, gemaakt door F. Letterie, dat zich bevindt in de 'Regiustuin' in de Oude Hortus, achter het Universiteitsmuseum aan de Lange Nieuwstraat.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND, 1994 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

aanschaf van materialen. Bij vlagen was deze commissie zeer actief. Al in 1660 reisden zij met Regius en de stadsarts Hendrik van Gessel naar Leiden en Amsterdam om planten aan te schaffen voor de hortus.⁹ Tuinvrouw Airts is maar kort in dienst geweest en na haar heeft geen enkele vrouw dit ambt meer vervuld. Na haar vertrek is er gedurende twee decennia niets meer vernomen over een tuinman, totdat in 1661 de vroedschapsresoluties melding maken van onderhandelingen met een 'bequaem persoon tot hovenier'. Vervolgens wordt Paschier Baert als tuinman aangesteld. Hij krijgt een tractement van f400,- per jaar en mag gratis wonen in de woning bovenop het bastion. Brandstof en kaarsen ter verlichting kreeg hij gratis, en hij mocht op stadskosten zo nodig een tuinknecht inhuren. Baert vervulde deze functie tot op hoge leeftijd en werd vanaf 1693 geassisteerd door zijn gelijknamige zoon, die hem ook opvolgde. Wonen op Sonnenborgh was overigens min of meer verplicht: van hier uit kon de hortulanus dag en nacht waken tegen diefstal en beschadiging van de kostbare planten. Daarbij overigens bijgestaan door diezelfde *Leges Horti Academici*.¹⁰

Regius' opvolgers

Net zoals dat in het botanie-onderwijs in Leiden gebruikelijk was, wandelde Regius waarschijnlijk 's zomers met zijn studenten door de tuin en hield hij 'demonstraties': hij wees hen de planten aan, benoemde ze en vermeldde de medische eigenschappen. Zijn catalogus diende daarbij als geheugensteun en later als repertorium. Behalve geneeskrachtige kruiden betrof het daarbij ook enkele sierplanten en exotische kuipplanten. De laatste werden in de winter ondergebracht in de kazematten van het bastion.¹¹ 's Winters doceerde Regius geneeskunde, maar ook receptuur en pharmacognosie (de leer van geneesmiddelen gemaakt uit planten). Met name voor deze wintercolleges zal Regius de collectie 'simplicia en drogerijen' aangeschaft hebben van de apotheker Albert van Overmeer. Toen Regius de leeftijd van tachtig jaar passeerde, brak het ogenblik aan om assistentie naast de hoogbejaarde man te zoeken. Johannes Munnicks (1652-1711) werd aangesteld als lector in de anatomie en vervolgens ook als buitengewoon hoogleraar in de botanie (1678), zij het zonder tractement. Op 12 december 1678 hield Munnicks zijn inaugurele rede met een lofrede op de botanie, die helaas niet bewaard is gebleven. Munnicks was echter voor alles een voor-aanstaand chirurg. In 1711 overleed Johannes Munnicks. Daarna volgde een periode van stilte in de Utrechtse Hortus. Er werd gedurende vijf jaar geen nieuwe hoogleraar in de botanie benoemd. Waarom, is niet bekend. Wel was er nog de hortulanus Passchier Baart Jr., die het beheer over de tuin zolang heeft waargenomen. Maar het kan niet anders of in een dergelijke situatie raakte de Hortus in verval. Totdat in 1716 Joseph Serrurier (1668-

Portret van Regius' opvolger Johannes Munnicks (1652-1711), hoogleraar geneeskunde aan de Utrechtse hogeschool.

□ ANONIEM, UIT: B.J. KOUWER EN H.J. LAMERIS, GEDENKBOEK DER UTRECHTSCH KLINIEKEN (KAMPEN, 1908) | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

1742) de botanie 'erbij' ging doen; hij was al professor in de filosofie en de *mathesis* (wiskunde). Serrurier wist de eerder genoemde vroedschapscommissie die met de tuin belast was, in 1715 ertoe te bewegen op zoek te gaan naar een meer geschikte locatie.¹² Niettemin liet een daadwerkelijk verhuizing nog bijna 10 jaar op zich wachten.¹³

Nieuwe universiteitstuin

Die verhuizing stoelde op het toenemende inzicht dat Sonnenborgh eigenlijk geen ideale locatie was voor een tuin. Het door hoge muren omringde benedendeel aan de gracht was te schaduwrijk en te nat en het driehoekig bovendeel 'te hoog en te steriel', te onvruchtbaar en te droog: het water om de planten te begieten moest vanuit de buitengracht naar boven worden getakeld. Daarvoor was er bovenop het bastion een hijsinstallatie gebouwd, waarmee emmers water tien meter omhoog gehesen moesten worden. Daar kwam nog bij dat de plek erg windgevoelig was en een orangerie voor niet-winterharde planten ontbeerde.¹⁴ Een onderkomen voor exotische planten werd steeds belangrijker. Behalve interesse voor planten met medicinale toepassing ontstond er meer en meer belangstelling voor allerlei andere gebruikswaarden van planten, hun zaden, noten, vezels en hout. Te denken valt aan de kledingproductie, als grondstof voor kleurstoffen, als siergewas

Gezicht op de gebouwen van het Meteorologisch Instituut op het voormalig bastion Zonnenburg vanuit het zuidwesten.

□ LITHO NAAR TEKENING VAN P.W. VAN DE WEIJER, 1859 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

en niet in de laatste plaats: als voedsel. Het onderzoek aan planten werd daarmee breder en daarmee ontstond de eigenlijke botanie. Vooral Johannes Munnicks was zich meer met exotische gewassen bezig gaan houden, die in toenemende mate konden worden aangeschaft vanwege de bloeiende scheepvaart. Er werden door de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie planten en zaden verscheept vanuit Zuid-Afrika en uit Oost- en West-Indië. Deze planten - ook wel 'Kaaps goed' genoemd - vroegen om winterberging in een verwarmde kas of oranjerie. En daar was het bolwerk niet voor toegerust.

Eindelijk, in 1723, werd aan de Nieuwegracht voor f7.725,- een huis gekocht van kapitein Frans Pieter de Wijs, genaamd 'De Roos'. De hortus medicus kreeg in de bijbehorende tuin van globaal 2.000 m² zijn nieuwe onderkomen. Het betrof een van oorsprong middeleeuwse hofstede die door verschillende omstandigheden onverkaveld was gebleven. In 1726 werd dit terrein nog uitgebreid door huur en koop van kleine erfjes, zodat de nieuwe universiteitstuin, ingeklemd tussen Nieuwegracht, Eligensteeg, Agnietenstraat en Lange Nieuwstraat, in totaal ruim 3.500 m² besloeg. De plantencollectie van Sonnenborgh werd overgebracht naar wat later de Oude Hortus - achter het Universiteitsmuseum - is gaan heten.¹⁵

Sterrenwacht en KNMI

En Sonnenborgh? Dat werd, met bijbehorende woning, verkocht aan twee particulieren. Het bolwerk zou pas midden 19e eeuw weer universitair bezit worden, toen het oog van meteoroloog Buys Ballot erop viel. Hij wilde het bolwerk als sterrenwacht en meteorologisch insti-

tuut inrichten. In september 1853 legde koning Willem III de eerste steen van wat later het KNMI zou gaan heten. In 1897 verhuisde dit weerkundig instituut naar De Bilt en bleef alleen het sterrenkundig instituut achter. En ook dat instituut stootte de universiteit in 2012 af vanwege bezuinigingen. Sonnenborgh doet nu nog dienst als museum en sterrenwacht.¹⁶

Noten

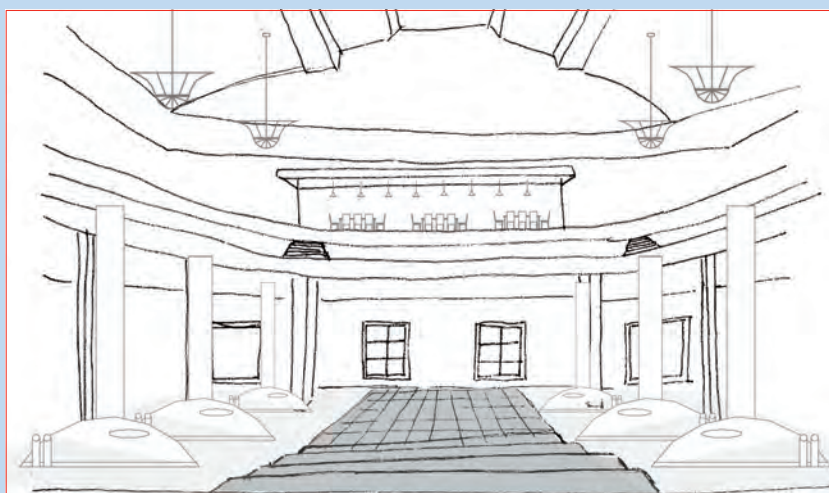
- 1 Voor de vroegste geschiedenis van Atheneum Illustre en Academie zie onder meer: G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit, 1636-1936* (2 delen) (Utrecht, 1936). Of: H. Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001).
- 2 *De resoluties van de Vroedschap* betreffende de universiteit, en dus ook de Hortus, zijn uitgegeven door Wijnne (1889), Miedema (1900) en Kernkamp (1936-1940). Gebruikt is vooral de laatste: G.W. Kernkamp, *Acta et decreta Senatus: vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* (Utrecht, dl I: 1936; dl II: 1938; dl III: 1940); Kernkamp 1936, dl. I, 127.
- 3 Wijnne 1889, 39-40.
- 4 Over bolwerk Sonnenborgh zie onder andere: B. Klück, A. Hemmes, en R. de Kam, *Het Utrechts antwoord. De bastions van Karel V* (Utrecht 2004).
- 5 Wijnne 1889, 40-41.
- 6 W.K.H. Karstens en H. Kleibrink. *De Leidse hortus. Een botanische erfenis* (Zwolle 1982) 18 en 34.
- 7 Vertaling ontleend aan: K. van Strien, 'Britse studenten in Utrecht omstreeks 1660-1710', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, 209-210.
- 8 Kernkamp 1936, dl. I, 258.
- 9 Wijnne, 85 en Kernkamp, 1938, dl. 2, 140.
- 10 Kernkamp, 1936, dl I, 314-315.
- 11 Kernkamp 1938, dl. II, 154.
- 12 Kernkamp 1936, dl I, 205.
- 13 Kernkamp 1938, dl. II, 269.
- 14 Zie onder meer: J. Heniger, 'Hortus Academicus Ultrajectinus 1639-1811', in: *Utrechtse Universitaire Reflexen* nr. 99 (1969).
- 15 J. Heniger, 'De Roos onder de Linden', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1974, 65.
- 16 C. de Jager, H.G. van Bueren en M. Kuperus. *Bolwerk van de sterren* (Amersfoort 1993) 27.

Prijsvraag Herbestemming Tivoli

Na het laatste concert in mei is popcentrum Tivoli verhuisd van de Oudegracht naar het hypermoderne TivoliVredenburg. Ook het naastgelegen Pandhuis komt op termijn leeg. Om een bijdrage te leveren aan de toekomst van dit historische gebouwencomplex organiseert de Vereniging Oud-Utrecht een ideeënprijsvraag.

De Gemeente, eigenaar van het complex, gaat het verkopen en is druk bezig met het uitwerken van de voorwaarden waaronder die verkoop plaats moet gaan vinden. De Vereniging Oud-Utrecht vindt het van groot belang dat het Tivolicomplex een nieuwe bestemming krijgt die past bij de grote historische waarde van dit rijksmonument. Om hiervoor ideeën te verzamelen, heeft de vereniging een openbare prijsvraag uitgeschreven.

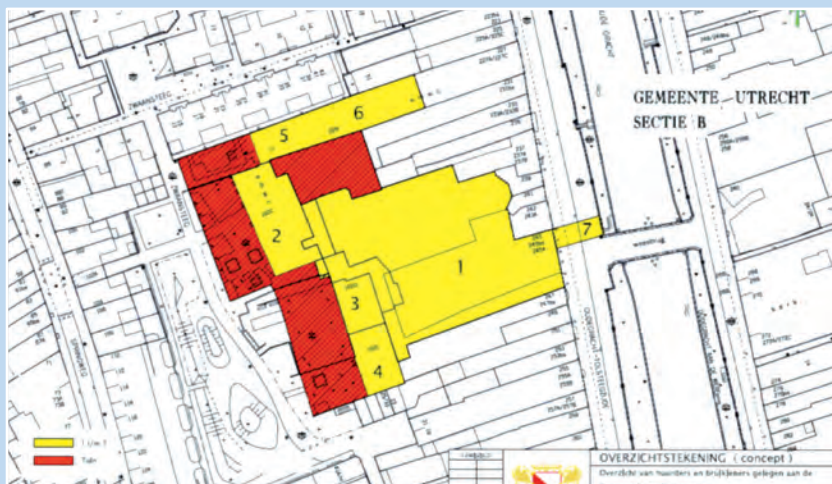
Stadsherberg De Brouwerij

Rik van den Elzen en Leon Leeftink, Schaijk

De grote zaal krijgt een nieuwe functie als brouwerij. 'Met de ruimtelijkheid van de zaal als decor, is deze ruimte uitstekend geschikt voor een extra dimensie door reflecterende objecten, de brouwketels.' Een café, restaurant en low-budget overnachtingsruimten zijn de overige functies.

Eerste ronde

Met de prijsvraag wil de vereniging een brede maatschappelijke discussie initiëren over welke functies wenselijk en geschikt zouden zijn voor de monumentale panden. Daarnaast wil zij stimuleren dat er één of meer concrete, uitgewerkte en financieel onderbouwde plannen worden ontworpen, die op brede steun in de Utrechtse samenleving kunnen rekenen. Om ruimte te bieden aan beide doelstellingen is gekozen voor een ideeënprijsvraag, waaraan zowel professionele architecten als geïnspireerde leken kunnen deelnemen en de prijsvraag te verdelen over twee rondes. Voor inzendingen voor de eerste ronde gold als enige eis dat de grote zaal één geheel moet blijven. Er is bewust voor gekozen geen voorkeur voor een nieuwe bestemming aan te geven.

Het Tivolicomplex kent een lange geschiedenis. Het begon in de 13e eeuw met een Regulierenklooster dat later uitgebreid werd met een kerk, een pandhof, een begraafplaats en bijgebouwen. Na de Reformatie kreeg het de functie van burgerweeshuis. In de 20e eeuw vestigde zich er de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel en kreeg het de naam NV-Huis. Vanaf 1979 fungeerde het, eerst illegaal, later door de gemeente ondersteund, als poppodium.

De bezoekers van Tivoli in de laatste decennia zullen meestal alleen bekend zijn met de lange kloostergang, de garderobe en de grote zaal (op de kaart nr. 1) en misschien ook met de zogenaamde Spiegelzaal op

de bovenste verdieping (nr. 3 en 4). Het historische gebouw aan de kant van de Oudegracht heeft boven de ingang (en de kleedruimtes) echter nog twee verdiepingen, met daarachter een aanzienlijke modernere aanbouw, waarin de kantoren van Tivoli zaten. Het omvangrijke gebouw aan de tuinzijde is ook een stuk groter dan alleen de Spiegelzaal; op de begane grond (onder 3) bevindt zich de Regentenzaal, die door de Gemeente beschikbaar werd gesteld voor (buurt)vergaderingen, terwijl de ruimte 4 onder de Spiegelzaal wordt gehuurd door een peuterspeelzaal. Ook verhuurd zijn het grote historische gebouw (nr. 2) aan een kinderdagverblijf, en de werfkelder (nr. 7) aan

Tuinhotel Tivoli

Roel ten Bras, TenBrasWestinga, Amersfoort

De hoofdfunctie wordt een tweesterrenhotel. Net als andere inzendingen voor hotels verwijzen de inzenders voor de onderbouwing naar een studie van de Utrechtse hotelmarkt. Daarnaast komt er een restaurant en zal de grote zaal beschikbaar zijn voor evenementen. De beide binnenplaatsen worden met een glazen dak overdekt. De inzenders besteden extra aandacht aan klimaatbeheersing en duurzaamheid.

Mark van Gend en Jeroen de Leede

Leden van de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht

Alle inzendingen, inclusief alle illustraties, en het volledige juryrapport zijn in te zien op de website van de Vereniging Oud-Utrecht: www.oud-utrecht.nl/tivoli-prijsvraag.

De volgorde van presentatie en de keuze en de grootte van de illustraties zijn bepaald door de redactie en zeggen niets over de voorkeur van de jury.

Low Budget Hotel Tivoli

Remko Remijnse, Rocco Reukema, Fernando Herrera Herrera & Marco Olgiati, 2by4-architects, Rotterdam

In dit ontwerp krijgt de grote zaal een nieuw leven als huiskamer. Opmerkelijk is de toevoeging van chambrettes op het balkon. Er is een variëteit aan goedkope overnachtingsmogelijkheden. Ook de open te maken binnenplaatsen en tuinen krijgen een passende invulling, tot een camping aan toe.

Badhuis Ons Tivoli

Wieteke Nijkrake en Jorrit Noordhuizen, Utrecht

De grote zaal krijgt een nieuwe toekomst als badhuis. Er omheen zijn functies gedacht als theekamer, nagelstudio, kookstudio, modeatelier, kapsalon, koffiebranderij en woningen. De bestaande peuterspeelzaal en het kinderdagverblijf kunnen worden gehandhaafd. De inzen- ders zien de wellnessfunctie als toevoeging aan het beperkte aanbod in Utrecht.

een zalenverhuurbedrijf. De nummers 5 en 6 vormen het Pandhuis. Daarin is nu nog de sectie Cultuurhistorie van de gemeente gevestigd die najaar 2015 gaat verhuizen naar het stadhuis. Het gehele complex, inclusief de ver- huurde delen, hoort bij de opdracht voor de prijsvraag.

Uiteindelijk zijn er 47 ideeën voor de herbestemming van het Tivoli-com- plex ingezonden, die vervolgens allemaal zijn besproken en beoor- deeld door de onafhankelijke jury: Rob Dettingmeijer (architectuurhis- toricus), Guus Verduijn (directeur Woonzorg Nederland) en Ronald Wil- lemsen (directeur ASNOVA architec- ture). Uit de inzendingen blijkt dat vooral architecten hebben meege- daan, vaak in samenwerking met andere deskundigheden. Functies die in veel inzendingen voorkomen, zijn die van hotel, café-restaurant, cultu- rele voorziening, markten, werkplek- ken en woonruimten. Voorbeelden van creatieve oplossingen zijn de herbouw van de kerktoeren, andere eigentijdse toevoegingen, het open maken van binnenplaatsen en dicht- gemaakte vensters, expeditie over water en looproutes van voor naar achter en door het gebouw. Sommige

deelnemers hebben gekozen voor een groeimodel naar een definitieve bestemming.

Tweede ronde

De jury heeft in mei 2014 vijf deelne- mers geselecteerd die worden uitge-

nodigd om hun concepten verder uit te werken. Het betreft plannen voor een hotel (twee inzendingen), een her- berg met brouwerij, een wooncom- plex en een badhuis.

Belangrijkste inhoudelijke verschil met de eerste ronde is dat de finan- ciële onderbouwing van de plannen zwaarder weegt. Deze vijf inzenders maken kans op een door de Ver- eniging Oud-Utrecht beschikbaar gestelde geldprijs (in totaal € 8.000,- te verdelen door de jury). Het uitein- delijk winnende plan zal op zaterdag 13 september 2014 (Open Monu- mentdag) officieel worden aangeboden aan de Gemeente Utrecht.

Wooncomplex 'Binnen de Tuinen van Tivoli'

Wouter van Riet Paap en Daan Briedé, De Ontwerpdivisie, Utrecht

In de grote zaal komt een brasserie van formaat. In de overige ruimten komen woningen, met een omvang van 45 tot 125 vierkante meter. Alle woningen zijn geschikt voor senioren, maar ook voor andere doelgroepen. Bij de kerk hoorde oorspronkelijk een toren. 'Met het terugbrengen van een abstracte versie van deze kerktoeren krijgt de oude binnenstad een eigentijdse toren terug.'

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch Café

Op *vrijdag 12 september* houdt historicus Armand Heijnen een inleiding over 375 jaar Botanische Tuin Utrecht: begonnen op bolwerk Sonnenborgh als didactische tuin voor geneeskundestudenten (zie zijn artikel in dit nummer), vervolgens verhuisd naar Nieuwegegracht / Lange Nieuwstraat en later naar Fort Hoofddijk in de Uithof.

Op *vrijdag 10 oktober* is het de beurt aan Peter Sprangers, secretaris van de Historische Kring Tolsteeg-Hoograven. Het onderwerp van zijn lezing wordt later bekend gemaakt.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal op de eerste etage van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. Aanvang lezing om 17.15 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Beeldenexcursie Maliebaan

Peter ter Veer, jurist, kunsthistoricus en docent, zal op *woensdag 8 oktober* om 15.00 uur de excursie 'Beelden op de Maliebaan' verzorgen. Hij zal met name aandacht besteden aan werken van Utrechtse beeldhouwers.

De excursie kost € 5,- per persoon. Aanmelden tot en met zondag 5 oktober bij Anne Marie Molensky per e-mail: molensky@hetnet.nl.

Lezing Nieuwe Hollandse Waterlinie

Woensdag 29 oktober om 14.30 uur zal Kees Schipper een lezing houden over De Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hij is sinds 2000 actief als gids op Forteiland Pampus, onderdeel van de Stelling van Amsterdam en van de Hollandse Waterlinie en heeft zich sindsdien verdiept in de geschiedenis van de hele oude en nieuwe waterlinie.

De lezing wordt gehouden in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis. De entree is € 5,- per persoon. Uw deelname graag melden vóór 23 oktober bij Jaap van Laar op e-mail: vanlaar123@casema.nl.

Bronnen 100 jaar jazz Utrecht

In het vorige nummer was het niet mogelijk het uitgebreide overzicht van bronnen bij het artikel over 100 jaar jazz in Utrecht te publiceren. Wie daarin geïnteresseerd is kan de bronnenlijst opvragen bij een van de auteurs via mwlbovy@ziggo.nl.

Andere organisaties

Woont U in een Klarharmer?

Piet Klarharmer (1874-1954) geniet als ontwerper en architect vooral bekendheid als leermeester van Gerrit Rietveld. Zelf ontwierp hij in de jaren 1910 woningen in de omgeving van het Wilhelminalpark, zoals in de Burgemeester Reigerstraat, en een decennium later voor de nieuwe Utrechtse wijk Oog in Al. De ideeën over ruimtelijkheid, openheid en eerlijke constructies die

het werk van Rietveld kenmerkten, zijn voor een groot deel al terug te zien in de woningen van zijn leermeester Klarharmer.

Het Centraal Museum Utrecht bereidt een tentoonstelling voor over 'Klarharmer door de ogen van Rietveld' die eind december zal openen. Voor deze tentoonstelling zoekt het museum mensen die ervaring hebben met het wonen in een 'Klarharmer'. Wat waren de reacties op deze huizen destijds in Oudwijk en vooral ook in de wijk Oog in Al toen die woningen net af waren? En hoe is het om nu te wonen in een van de woningen aan de Bachstraat, Wagnerlaan, Schumannstraat en Mozartlaan?

Graag komen we in contact met diegenen die hierover informatie hebben. Uw reacties het liefst voor 31 augustus aanstaande inzenden aan de conservator vormgeving en toegepaste kunst van het Centraal Museum: Alied Ottevanger, aottevanger@centraalmuseum.nl of per post: Centraal Museum, Postbus 2106, 3500 GC Utrecht.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 87e jaargang nr. 4 / augustus 2014 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2014

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Polare Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig
en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde Tijdschrift Oud-Utrecht met ieder jaar een themanummer, dit jaar over de geschiedenis van Utrechtse muziekpodia
- tweemaandelijks een digitale Nieuwsbrief over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend Jaarboek
- het hele jaar door exclusieve excursies waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze Van der Monde-lezing
- iedere maand een lezing in het Historisch Café in het Bartholomeus Gasthuis.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Lid worden

Stuur een bericht naar Oud-Utrecht,
Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar
ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

U kunt zich ook opgeven via de website
www.oud-utrecht.nl.

Lidmaatschap kost € 30,- per jaar (jongeren tot
26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-)

**hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht**

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl